

TRENCSENYI LÁSZLÓ

Forradalmak – reformok – alternatívák

Történeti vázlat az iskolaintézmény átalakulásáról

<https://doi.org/10.71157/upsz.2026.07-08.01>

LÁTÓSZÖG

Iskoláról, a maira is némiképp hasonlító szerkezetéről és tereiről, funkcióiról a 17–18. század esztendei óta beszélhetünk. Ekkor jelenik meg az európai kultúrában a gondolat: „mindenki járjon iskolába”, a tanulói életforma pedig lassan az egész korosztályra vonatkozó szabályrendszerré és normarendszerré válik. (Szemben a korábbi történelmi időkkel, amikor a *schola* az írástudó szakemberek képzésének színtere, többé-kevésbé a tanulni vágyó gyerekek és ifjak gyülekezőhelye volt.)

Mi okozta a változást? A jelenségek mögött ott a polgárosodás, a városok lakói nemesi előjogok nélkül a tudás útján juthattak előbbre. Az iskola technológiája mögött fel lehet ismerni a céhekben kialakított mesteri mindentudás átalakulását a manufaktúrák hatékony munka- és feladatmegosztásának irányában. A városiakok demokratikus vágyai is megjelentek ezekben az iskolaképekben: Apáczai *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról* címmel értekezik; Comenius pedig arról ír, hogy ha Isten napja mindenkire egyaránt süt, akkor ez azt jelenti, hogy mindenkinél jár a tudás fényessége is – sőt nemcsak hogy jár, de mindenki tanítható is – írja optimistán, innovációihoz teremtve

kedvet ezzel az iskolafenntartóknak. Igen, kellett ehhez az „iskolaforradalomhoz” a reformáció és ellenreformáció küzdelme is (azzal a felismeréssel, hogy nem karddal, lándzsával kell küzdeni az igaz hitért – hiszen a csatatereken hagyott holtak már nem fognak hitet váltani –, hanem: a lelkek a tudás és a hit ápolásával az élők közt megszerezhetők). Sorra alakultak az iskolák. Immár nemcsak a majdani klerikus értelmiség számára, hanem azok számára is, akiknek eddig legfeljebb apjuktól az eke szarva mellett, a kortárs csoportban a „libalegélőn”, vagy éppen tengerihántáskor a mesemondó obszitos szavára figyelve jutott el a tudás. Megjegyzem máris: fontos tudások voltak ezek, nem is véletlen, hogy az iskolák hideg kőépületeiből sokáig mint felesleges, sőt káros tudás száműzetett mindez. Az iskolákban tehát összegyűltek a kortársak, a tanulni vágyók mellett az ettől a kultúrától idegenkedő sülvölények is. Ehhez a szedett-vedett gyülekezethez bizony forradalmian új módszerek kellenek – túl az olykor suhogó nád-pálcán is.

A „tömegiskolák” kialakulásában mutatózó társadalmi konszenzusnak volt még egy jelentős összetevője: a nagy

iskolarendszer-szervezők maguk a felvilágosult abszolutista uralkodók voltak. Megvoltak a sajátos céljaik. Nagy Frigyes fejlett hadserege számára, a tűzérség tudományához akart tanultabb „bakákat”, Nagy Katalin a szibériai erdei embereket akarta „civilizálni” (vagyis civilizálni és pacifikálni) birodalmában, Mária Terézia pedig modern államképében is a hortobágyi csárdák vad népét akarta a birodalom számára „megszelídíteni” („Még azt mondják, nem illik / a tánc a magyarnak...” – szolt a dacos ellenállás indulója).

Visszatérve a kiindulóponttra: lám, a hirtért küzdő keresztény felekezetek megtalálták a módszereket. A protestáns Comenius a tanév, tantárgy, tanóra „szentháromságát” kínálta. Korábban nem volt egységes a tanév kezdete, a comeniusi logika szerint viszont születés után becsalogathatók a nebulók az iskolába, s a nyári betakarítási munkálatok előtt egy-egy „classis” véget ért. Akár a tantárgyak rendszerének, akár a tanórák egymást követő gyöngysorának elgondolása mögött korához mérten igen haladó tanuláslélektani felfogás jelent meg: a változatosság és a rendezettség egysége fenn tartja az érdeklődést, a fegyelmet. Volt még egy negyedik eleme is a protestáns iskolainnovációnak: ez pedig az önkormányzás világa – hiszen a protestáns kollégiumokban a felsős diákok már maguk is taníthattak, és ez a különös együttélés kiváltotta az önigazgatás szellemes formáinak megjelenését – a választott diák-tisztségviselők a római közárság szerepeit viselhették a közösségben (lám, történelmet és latint is tanultak közben). Sőt, a közéleti szerepeket utánzó

a közéleti szerepeket utánzó
tartós szerepjáték még
politikai szocializációnak
sem volt utolsó

tartós szerepjáték még politikai szocializációnak sem volt utolsó, elég csak arra gondolnunk, hogy a pataki kollégiumban *Pánczél vármegye* nevet kapott a diákság szerveződése, és még egy jeles monoki diák is volt itt „főispán” (*Kossuth Lajoska*). Szólni fogok még róla, hogy ez az elem nagyon hamar ki kopott ebből az innovációkészletből

A jezsuiták pedig „szabadalmaztatták” a tantervet (no, természetesen elsősorban azért, hogy a világ minden táján működő intézményekben járó inspectorok ellenőrző munkájának biztos támasza legyen). És a kultúra ezen fertályán honosodik meg – a maga barokk változataival – az iskolai osztá-

lyozás. A rendszeres tanulmányi vetélkedőkön elért helyezések sorszáma alakult évtizedek alatt a teljesítményt mérő – illetve mérni látszó – kalkulussá. (S a „pápisztáknak” is volt egy további

innovációjuk: a tanulást jobban motiváló iskolai színjáték, az iskoladramák világa. Bizony, ez szűrkül a 19. századra formális iskolai ünnepekké.)

Mert arról van szó, hogy ez az „első iskolaforradalom” betöltötte küldetését, ám a 19. század második felének végére alapjában véve elvesztette funkcionalitását, miután a nagyvárosi élet, a szekularizáció, a kialakuló gyáripar ebből a tanítási kultúrából a „szalagmunkára szocializálás” irányába fordította az iskolákat. A korabeli hazai szépirodalom pontosan tükrözi, miként amortizálódtak az „első forradalom” erényei. Ady egyenesen így írt: „Pusztuljatok, bilincses iskolák!”. Móra szelídebben fogalmazott a *Kalcinált szóda* című jeles novellában a tudás elidegenedéséről, Kosztolányi *Aranyáskánya*

a ma bullyingként számon tartott témát helyezte iskolai környezetbe, Móricz pedig Nyilas Misi sorsának folytatásáról szóló regényében (*Forr a bor*) az érettségi vizsga bornírt, szegregáló funkciójára hívta fel a figyelmet.

A sorra alakuló empirikus társadalomkutató műhelyek is köszörülték tudásukat koruk iskoláján. Megjelent, s a pedagógiára is hatott a romlott, elidegenedett társadalomból való menekülés megannyi szigetszerű utópiája, az „életreform”-mozgalmak Európa-szerte a kivonulás, az „exodus” szükségét hirdették Rudolf

Steinertől a gödöllői művésztelep lakóiig. Ezekben a közösségekben a „szabad egyén” a pedagógiai eszme, a cél. Kimutatható egy másik nagy irányzatnyaláb

is. Legyen szójáték: a kivonulás (exodus) helyett éppenséggel „bevonulás” (bexodus) a társadalom, olykor a forrongó társadalom eleven világába. Ebben a csokorban a „szabad társadalom” a jelszó – munkaiskoláktól (Freinet) a szovjet-orosz kezdeményezésekig (most utóbbiak rettenetes végét ne emlegessük).

Tény, hogy a különböző reformok és reformerek a premodern iskola pilléreinek egyikét-másikát megkérdőjelezik, s ennek kritikáján építenek Európa-szerte „új iskolát”. „Kitalálódik” a projekt, az erdei iskola, a fejlesztő értékelés a minősítő helyett stb. Feltámad a drámapedagógia és az „iskolaköztársaságok” hagyománya. E reformoknak rendre megvannak a maguk prófétái, mondhatni Montessoritól Lunacsarszkijig. Hittel, meggyőződéssel munkálkodnak, s ha döntéshozói, politikusi szerephez jutnak, akkor erős szabályokkal kísérelik megvalósítani saját reformer iskolaképüket.

Engedtessek meg egy kis kitérő, egy valamennyire igazolható hipotézis ezekről a reformokról. Király István, a jeles irodalomtörténész annak idején Adyért rajongva, de a „modernizmustól” némiképp ideológiai alapon távol tartva magát arról beszélt a hatvanas évek végén, hogy a „modernizmus” (a művészeti avantgarde) nem is a modern társadalom terméke és tükré – a „minden egész eltörött” szemléletmódja éppenséggel sokkal inkább az Európa pereméről „Bakonyukba”, Párizsba szökő ifjú művészek ijedt világképe (lásd Picasso, Modigli-

ani, Brâncuși, Tzara, Kasák s maga Ady), ennek az életérzésnek, a felzárkózás lehetetlensége megőrzésének világképe. S ha a jeles „reformpedagógusok” működési helyeit

Európa térképére helyezzük: rendre a peremvidékek felzárkózási pánikjaként is értelmezhetjük fellépésüket – olaszok, portugálok, dél-franciák, balkániak, lengyelek, oroszok, ukránok és magyarok (lám, Steiner is az Osztrák-Magyar Monarchia szülötte – a horvátországi Kraljevecben látta meg a napvilágot). Akár igazolható ez a gondolat, akár nem, elgondolkodtató, hogy a világ-megváltó pedagógiai reformok Európa ezen vidékein ilyen erőteljesen adtak hírt magukról.

Különböző ciklusok követték egymást: a sikerek, az elnyomatás, a pangás ciklusai, és rendre háborúk, nagy társadalmi-politikai átalakulások determinálták e ciklusokat. Legyen példánk így, párban 1957 és 1968! A szovjet szputnyik világelső fellövése meg rázza az Egyesült Államokat, ahol „beszigorították” – szovjet módra, az űrversenyben e pillanatban vezető állam mintájára – a

a premodern iskola pilléreinek egyikét-másikát megkérdőjelezik

korábban szabadosabb iskolákat. Igen ám, de az ifjúsági társadalmat egy évtizednél tovább nem lehetett elfojtani. A diáklázadások, az iskolai szabadságot követelő újabb akciók lettek a következő évtized jellegadó eseményei. De a tapasztalatok arról is szóltak – és itt már harangoznak a posztmodern profétái –, hogy a tradicionális is lehet hatékony, s a reformista is lehet inadaptív. Erre jött a globalizáció, a pluralista, multikulturális társadalmak megjelenése, a gazdaságban a tudásalapú társadalom igenlése, a válságokra válaszként a kritikai gondolkodás szükségletének felerősödése akár a „hitekel” is szemben.

Erre az időszakra már inkább a magyar csujogatók illik: „Ha kicsinyek vagyunk is, térességet nekünk is”. Azaz annak felismerése, hogy különböző – akár területileg vagy lélekszám tekintetében nem is nagy – társadalmi csoportok különböző iskolát vágnak, csinálnak, igényelnek maguknak. Bécsben járva útikalauzum kimutat a villamosból: no, itt laknak az „alternatívok”: az

különböző társadalmi csoportok különböző iskolát vágnak, csinálnak, igényelnek maguknak

öltözködés, étkezés, szokások, és a tanulás, az iskola is más, mint a szomszéd kerületben. Megférnek békésen egymás mellett. A helyi sajátosságok, helyi szükségletek, igények beszámítása hozza létre és tartja fenn immár inkább alternatívnak, semmint reformistának nevezett iskoláikat.

Így működik a világ.

Tegyünk hozzá még valamit a magyar sajátosságokból.

A hazai iskola világa, összevetve más kultúrákkal, jóval többször élte meg – olykor tragikusan – a folyamatok erőszakos megszakítását (1919, 1948, 2010 – rendre különböző ideológiák törtek ketté innovációikat). Ugyanakkor hungarikum, hogy az alternatív kezdeményezések közt ki-magaslóan magas az „alt-ruista” változatok aránya a Burattinótól a Zöld Kason át az Ámbédkar Középiskoláig, a tatai Színes Iskoláig, a pesterzsébeti Tanextig. Egyébként egészen különböző válaszokkal a kihívásokra.

És ez így jó.

(Elhangzott 2026. május 8-án az Apor Vilmos Katolikus Főiskola Alternatív Pedagógiák Módszertani Központja „Ki viszi át...?” Új kihívások – bevált gyakorlatok az iskolában című szakmai konferenciáján.)

